

להוציא יקר מזולל

יחסי עולם התורה ועולם האקדמיה מאופיינים בניגוד, חשדנות ועוינות הדדית. האם מוצדק הפער הזה, והאם ניתן לגשר עליו ולהוציא מן הסלע הזה מי ברכה?

א. בית המדרש והאוניברסיטה

לבית המדרש ולאקדמיה הסתכלות שונה על העולם. מטרתיהם שונות, תפקידם אחר, ועל כן גם דרכי הלמידה שלהם שונות. המחקר האקדמי הוא עיון שכלי. האקדמיה בוחנת את המציאות מתוכה, לכאורה בלי הנחות ודעות קדומות. החוקר מנסה להעמיד את עצמו מחוץ למושא מחקרו ולחקור באובייקטיביות, משוחרר לדון ולהסיק את המסקנות החדות והעמוקות ביותר וגם המופרכות ביותר.

התורה היא א-להית, לימוד תורה הוא לא רק עניין אינטלקטואלי אלא עניין נפשי. לומד התורה נאחז בדבר ה' בקדושה ובטהרה, כשמטרתו היא להישאב פנימה אל תוך קדושת התורה ולהתמזג עם הנלמד. הוא לא נשאר מבחוץ; אלא לומד עם כל הווייתו, עם שכלו, עם גופו ורגשותיו. הלומד מתבטל אל התורה ולא בא להמציא ולחדש דבר, אלא להמשיך את המסורת, תוך ידיעה שיש גבולות ללימוד, ובמפלא ממך לא תדרוש. בית המדרש הוא בית חינוך, בית היוצר לנשמה. אף על פי כן התורה העילאית הזאת יורדת אל העולם, והלומד חוקר בשכלו, שואל ומקשה קושיות חודרניות כאילו זו תורתו שלו. "תורה דיליה היא, דכתיב: ובתורתו יהגה יומם ולילה" (קידושין לב, ב).

בלימוד תורה יש ערך לעצם העיסוק, הדרך חשובה ולא רק התוצאה, גם אם לא זכה האדם להגיע לחקר האמת, כפי שאנו מברכים "לעסוק בדברי תורה".

התורה ניתנה לכול, ולא יאמר גם כן אולי אשגה בתורה. ודבר זה פירשו במדרש (שיר השירים רבה ב): "הביאני אל בית היין ודגלו עלי אהבה". רבי יונה אמר: שני חברים העוסקים בהלכה, זה אומר בית אב של הלכה וזה אינו אומר בית אב של הלכה, אומר הקב"ה: ודגלו עלי אהבה. אמר רב אחא: עם הארץ שקורא לאהבה איבה, כגון ואהבת ואיבת, אמר הקב"ה: ודגלו עלי אהבה. ומפני זה נראה כי הברכה על לימוד התורה "לעסוק בדברי תורה", ואין מברכין "ללמוד תורה". (מהר"ל, הקדמה לתפארת ישראל)

הגדיר זאת מרן הרב (אורות הקודש א, א):

חכמת הקודש היא נעלה מכל חכמה בזה שהיא מהפכת את הרצון והתכונה הנפשית של לומדיה לקרבם לאותה הרוממות שהיא בעצמה מתעצמת בה. מה שא"כ כל החכמות העולמיות אע"פ שהן מציירות ענינים נשגבים יפים ואציליים, אין להם אותה התכונה המפעלית להמשיך את כל המהות העצמית של ההוגה בהן אל ערכם. ובאמת אין להם יחס כלל ליתר הכחות והעצמיות של האדם, חוץ מכוחו המדעי לבד.

האקדמיה אינה מאמינה בבורא ובתורה מן השמים (אף על פי שיש בה גם אנשים מאמינים). גם כאשר היא עוסקת בתורה היא מתעניינת פחות בתכניה ויותר בהיבטים ההיסטוריים של חיבורה

ומסירתה, או שהיא משתמשת בה כמקור היסטורי וגיאוגרפי. בישיבה, כל אלה נחשבים כמעטפת חסרת חשיבות. נכנסים ישר לגוף העניינים, לתוכן, ואף מדלגים פעמים רבות על ידיעות מבוא חשובות, משום שאין זה חקר העבר אלא הדרכה א-להית מוסרית להווה. שתי הגישות הללו אינן יכולות לדור בכפיפה אחת. אי אפשר שהכפירה בתורה תלמד אותה. "ספר תורה שכתבו מין יישרף", ועל כן דבריה ייחשבו בדרך כלל לתועבה.

ב. המתודה המדעית

ועדיין יש לשאול אם אלה שתי דרכי לימוד שונות לגמרי, או ש"בכלל מאתיים מנה", לימוד תורה הוא ערך רוחני ופנימי של קודש, אבל בירידתו אל העולם, סופח הוא את כל הטוב שבו, ומאמץ לעצמו באופן מעשי גם מדרכי המתודה המדעית.

דוגמה לדבר: התורה הקדימה לסיפור מתן תורה את בוא יתרו ועצתו למשה. היא מלמדת אותנו ש"דרך ארץ קדמה לתורה", ומשה לא היסס ללמוד מיתרו כיצד להנהיג את העם.

אין זו שאלה עיונית על לימוד התורה באופן עקרוני, אלא גם שאלה מעשית על לימוד התורה הנוהג בישיבות שלנו היום. האם הוא מהווה אלטרנטיבה ראויה ומושלמת ללימוד האקדמי? אכן צד הקדושה והדבקות קיים בלימוד שלנו, אך שיטת הלימוד אינה ברורה, ונראה שמדובר בלימוד אקראי ולא שיטתי. בכל "זמן" לומדים כמה דפים במסכת, ועוברים בזמן הבא אל המסכת הבאה. מתקיימים שיעורים ושיחות במחשבה ובמוסר, אבל אין לימוד מסודר ורצוף באלה.

כל אחד יכול לראות שלימוד זה לקוי מאוד, חסר מטרה ותכלית. אין הגדרה ברורה ותוכנית מגובשת איזה בוגר אנו מבקשים להוציא בסוף הדרך ואילו כלים יש להקנות לו להגשמת היעד הזה. אנו סומכים על לימוד התורה עצמו שיעשה את העבודה, אבל לא מגדירים מה ייעשה בשנים הקצובות בהן התלמיד נמצא בישיבה. הלומד אינו מקיף את הנושא, אינו ממצה ומסכם אותו, אינו רואה את ההקשר הכללי של הנושא בכל הופעותיו, אינו משווה את הנאמר לעניינים דומים, לשיטות אחרות, ואינו יודע את השלכותיו המעשיות.

זו לא בעיה של התלמידים בלבד גם הרבנים לוקים בזה. הם רצים משיעור לשיעור. הם מתרגלים לומר "וורטים", מחשבות קצרות מקומיות המספקות מזון עכשווי, אך אין להם פנאי, ראש ויכולת ללימוד משווה רחב היקף. התוצאה עלולה להיות רדידות ושטחיות.

תופעת "דפי פרשת השבוע" הנפוצים אצלנו מדגימה כיצד אנו עוזבים "חיי עולם ואוהזים בחיי שעה", עוזבים את הספר, את העיון לעומק, את הדיון, הספק, ההשוואה והצגת הדעות השונות, מניחים ראייה רחבת אופק ומעדיפים על פניה את הרייטינג, הקצר, המייד, העכשווי, את ההטפה והדברים המוחלטים.

דברי התורה שלנו הינם לפעמים מפולפלים מאוד, בבחינת "מגדל הפורח באוויר", הררים התלויים בשערה. הסולם מגיע השמימה אולם הוא איננו מוצב ארצה. השלבים המביאים למסקנה הסופית קלושים ורעועים, ונאמרים דברים תלושים וללא כל אחיזה במציאות או בטקסט. אין מחויבות לפשט, גם אין אחריות ומחויבות אמיתית למסקנות, ופעמים רבות אנחנו שומעים מסקנות חפוזות והזויות, שאין אפשרות ליישמן בחיים.

חוקר אקדמי נמדד לפי מידת פוריותו ויצירתו, והוא מחויב לכתוב עבודות ומאמרים. הכתיבה היא אמצעי חשוב ואולי יחיד לבסס חשיבה מסודרת; היא מאפשרת סיכום הרעיון והנושא, הבחנה, השוואה והולדת מסקנות, והיא נותנת לאדם אפשרות להציג את דעותיו ולהעמידן במבחן הציבור.

גם פרופסורים אומרים שטויות. גם הם בונים השערות מפולפלות. אך כיוון שמאמריהם נבחנים לרוב בביקורתיות וללא משוא פנים, ועיתון מדעי המכבד את עצמו לא יפרסם כל דבר, יש סיכוי שמלכתחילה ינסחו את דבריהם באופן שיתחשב בכך. גם אצלנו נכתבים מאמרים וספרים רציניים, ישנם ישיבות ומכוני מחקר שמעודדים את הכתיבה, אבל אין זה אלא מעט מזעיר. אין חובה לכתוב, וגם כאשר כותבים, אנחנו אמונים על אמונת חכמים ומקבלים בסלחנות גם רעיונות עמומים, תמוהים ובלתי מבוססים, בלי לשאול את כל השאלות הרלוונטיות. חוסר זה עלול להוליד דור שאינו מסוגל לחשוב, ליצור ולבטא את עצמו באופן רהוט. ברור אפוא שראוי היה לנו לאמץ משהו מן השיטתיות והביקורתיות של המתודה המדעית. איני מבקש שהכתיבה תחליף את הלימוד הישיבתי החם והתוסס, אבל הלימוד הזה לא יכול להישאר ערטילאי, בסופו צריך לבוא גם הסיכום והמיצוי, והדרך היעילה ביותר היא הכתיבה השיטתית והמסודרת.

ג. התורה כולה

חמורים הדברים עוד יותר ביחס לאותם תחומים מן התורה שהישיבות לא נגעו בהם כלל: המקרא, מדרשי ההלכה והאגדה, הקבלה, התפילה והפיוט. האוניברסיטה עסקה באופן שיטתי בחקר אלה ואף יצרה בהם כלי לימוד. אילו היינו זוכים והיינו עושים את תפקידנו כראוי, היינו אנו עושים זאת על טהרת הקודש. אך עתה שהזנחנו אותם, האם אפשר להתעלם ממה שהעלתה האקדמיה?

אין זה פשוט לברור ולהוציא מן הלימוד האקדמי את נקודות הטוב, אבל כאלה קיימות. האקדמיה עוסקת יותר ממאה שנה בהגת נוסח התלמודים והמדרשים. יש ערך לנוסח הקיים לפנינו בדפוס, וודאי ביחס לתלמוד הבבלי שדורות של לומדים הגו בו. אך שינויי גרסאות ותיקון שיבושי דפוס בולטים יכולים לשפוך אור על סוגיות רבות ולפתור אותנו מן הצורך לתרץ קושיות שווא. השוואת הגרסאות חשובה שבעתיים ביחס למדרש, שם מרגיש הלומד פעמים רבות שאינו דורך על קרקע מוצקה, קשיי הנוסח ומהמורותיו בולטים, ובקלות הוא עלול לסטות לדרשות של הבל.

הגישה הספרותית תופסת עתה מקום חשוב באוניברסיטה, וכובשת את לימוד המקרא ואת לימוד האגדה, והיא קרובה לאורחא דמהימנותא. אין היא דנה בשאלה כיצד נכתב הכתוב, אלא מקבלת אותו כמו שהוא לפנינו ודנה במשמעותו כפי שהיא עולה מתוכו. הכלים הספרותיים ביסודם אינם חדשים. חכמים כבר פיתחו את הגזרה השווה, ולא רק באופן המצומצם הדוקני אלא כהשוואה רחבה, לשונית וכללית. על כן יכולים הכלים הללו להועיל לנו ולשמש גם בקודש, להציף מתוך הכתוב את מסריו הכמוסים והרמוזים, לא בדרך של פלפול סרק אלא תוך קריאה צמודה המתבססת על לשונו, מילים מנחות ודגשים אחרים שלו.

ד. על טהרת הקודש

לפני כתשעים שנה נשא דברים מרן הרב לפני תלמידי החכמים בירושלים ואמר:

חשוב הוא כל חידוש נכון, כל הלכה מתבררת, כל פלפול ישר, כל דרשנות הגיונית, כל ציץ ופרח שהננו יוצרים על שדותיה של תורתנו הקדושה, כוח חיים לנו ולאומה כולה גנח בכל אלה, אבל התקופה הזאת שאנו חיים בה, המון המעשים הרבים ההולכים ונהיים בחיי עמנו הלאומיים והחברותיים, בחיי החול והבניין המעשי של האומה ושל הארץ, קוראים אותנו למעשים כבירים של קודש ליצירות כלליות שהם קרובים לנו ומתאימים ליכולתנו.

(הרצאת הרב)

הדברים נאמרו במסגרת מאמציו של הרב להקים את הישיבה המרכזית העולמית, שאותה ייעד להיות אלטרנטיבה לאוניברסיטה העברית, שאבן פינתה הונחה שלוש שנים קודם בהר הצופים. הוא ביקש לראות בישיבה זו את המרכז העולמי של המחקר והיצירה בכל תחומי היהדות. בהמשך דבריו מנה שורה ארוכה של יצירות נדרשות: אנציקלופדיה תלמודית, מבואות רחבים לספרי התורה, לתלמודים בבלי וירושלמי, למשנה, לתוספתא, למדרשי ההלכה והאגדה. לא מבואות טכניים בלבד אלא כאלה המסבירים ומציעים את עצמותם של העניינים בעומק ערכם, בבהירות ובפשיטות הראויים. חלק מדבריו הפך למציאות. לימוד כזה מתוך קדושה וטהרה כבר מתרחש אצלנו במקומות שונים. יחידים ומכונים שונים יצרו יצירות חשובות, והביאו עולם שלם של חידושים בעלי משמעות.

אך "מרכז הרב" לא הפכה להיות "הישיבה המרכזית העולמית" שהוא חזה. גם בבנותיה, הישיבות הציוניות, לא נקלטו הדברים עד הסוף, והלימוד הישיבתי נשאר בעיקרו כפי שהיה. עלינו אפוא להמשיך בהגשמת חזונו של מרן הרב, ולפתח מוסדות שבהם יהיה לימוד מסודר ושיטתי של כל חלקי התורה בגדולתה ושלמותה, בקדושתה ובטהרתה. עלינו לעודד את המחקר התורני, להשתמש בכל הידע שנצבר עד עתה ובכלים עדכניים, להשתמש בשפת הדור והמחקר, ולהרים את הדברים בהיקף וברמה לאומית ועולמית, עד שיהיו לשער המרכזי שבו נכנסים אל היהדות.

ה. לימוד יהדות באוניברסיטה

האוניברסיטה אינה בית חינוך ומקום לפיתוח אישיותם של בחורים צעירים; מקומם של אלה בישיבה, אך בשלב מתקדם יותר, אחרי שאדם בנה את עולמו הרוחני בקודש, יכול הוא להיפתח לנעשה במקומות אחרים. אסור לנו לפחד מן האוניברסיטה. אין אנו יכולים להתעלם מכיכר השוק, מן המקום שבו מתרחשים הדברים; ובשביל העולם, האקדמיה עדיין הינה הכתובת. רבים וטובים נכנסו אל תוך האקדמיה ותרמו לה כל אחד בדרכו. מרן הרב עודד את תלמידיו הקרובים ר' בנימין מנשה לויין ור' משה זיידל ללמוד באקדמיה והם תרמו לה את מחקריהם על תורת הגאונים וחקרי תנ"ך ולשון. פרופ' אפשטיין, ר"ח אלבק ור' שאול ליברמן הניחו יסודות ללימוד תורה באקדמיה. בתקופתנו אפשר להזכיר את פרופ' מנחם אלון ואת פרופ' נחום רקובר, הם וחבריהם ותלמידיהם שהמשיכו ליצור בתחום המשפט העברי. ומדוע נותר על העשייה הרחבה הזאת?

בכוחנו להמשיך את המהלך הלאה, לכבוש את המלכה בביתה. כידוע, בצוק העתים, הציבור רחק מלימוד היהדות והחוגים הללו באוניברסיטה הולכים וגוועים מחוסר תלמידים. אם ישנם אנשים ראויים המתעניינים בתחומים אלה ומתאימים לשיטת הלימוד הזאת, יכולים הם עתה להיכנס אל תוך המערכת, להגביר את לימוד ה"מה" על ה"איך", ולהשתמש בה ובכלים שיצרה להגדיל תורה ולהאדיר.

ו. לימודי מקרא

החוג הרחוק ביותר מן התורה הוא זה שעוסק בה עצמה, ומבוסס על ביקורת המקרא, הכופרת ב"תורה מן השמים", ודבריה מזעזעים את נפש המאמין. אי אפשר לטהר את השרץ ואין לכוהן מה לחפש בבית הקברות.

ואף על פי כן אל נשלה את עצמנו שהדבר הזה יעלם רק בגלל שנתעלם ממנו. אמנם עולמה של הביקורת התיישן ואינו מעניין היום את הציבור אלא מומחים בלבד, אבל מפעם לפעם צפות השאלות ועולות. לאחרונה פגשתי חברים שקראו את ספרה של יוכי ברנדס "מלכים ג'", ונדהמו

גלות לפתע שקיימת ביקורת ויש שאלות שהיא הסירה את האבק מעליהן, ולא היה להם מושג איך להתמודד עם השאלות הללו.

חכמים ספרו כל אותיות שבתורה, אנחנו חדלנו לעשות זאת, אבל החוקרים סופרים וסופרים ושואלים שאלות, גם חצופות וקשות. אי אפשר להתעלם משאלות, הן תמיד טובות, "חכמה – כח מה" אמרו בתורת הסוד.

הבעיה של הביקורת היא לא השאלות שלה אלא התשובות שלה. הן עקרות, חותכות את הכתוב ומחלקות אותו, מקור פלוני אמר חלק זה ואחר חלק אחר. הביקורת מסיימת בכך את הדיון ואינה מקדמת אותנו לשום מקום, ועל כן היא החמצה. השאלות אמורות לפתוח שערים להבנת הכתוב. כבר חכמים ופרשני המקרא הצביעו על השינויים, על ההדגשות, על קושיי נוסח, על דברים שאינם זורמים או מסתדרים בכתוב, והשאלות היו בידיהם מנוף להבנה מחודשת של מסר הכתוב, ומדוע נכתב באופן זה. הקושי בא ללמד, להצמיח הבחנה חדשה, פירוש חדש, ראייה רחבה ומורכבת יותר של הדברים.

איני רואה איך אפשר להיכנס אל עולם כזה שיסודו הוא הכפירה ולהשתלב בו. אך מה היינו עושים היום אלמלי היו אנשים מאמינים מעיזים ונכנסים אל תוך עולם האקדמיה כרד"צ הופמן, ר"א הלוי, קאסוטו, גרינץ, הרב ברזילר, יהודה אליצור ונחמה ליבוביץ, וסוללים כל אחד על פי דרכו דרכים של התמודדות אתו?

ז. לימודי חול

הציונות הדתית סברה מעולם ש"יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ", ולא רק כדרך מעשית של פשרה עם המציאות, אלא מתוך בקשת תורה גדולה ורחבת דעת. ברוח "האחדות הכוללת" של מרן הרב היא ראתה את עולם החול כהשלמה של הקודש. מיטב בנינו שלא התאימו להסתופף באוהלה של תורה, על פי אופיים וכישורונותיהם, הלכו בדרך זו ויצאו אל העולם הגדול: להתיישבות, לצבא, לאקדמיה, מהם רופאים, מהנדסים, כלכלנים, עורכי דין וכיוצא בזה. הם באו מן התורה אל האקדמיה, פעלו בה והציגו הישגים ניכרים. עתה באה החרד"לות ומערערת על דרך זו, היא מובילה אותנו להתכנסות פנימה בשם הסיסמה ש"הכול בתורה", ושוללת, בשחצנות של עני גאה, את כל מה שנמצא בחוץ.

אכן יש סכנות בדרך זו, היא רצופה ניסיונות וגם כישלונות. אך לכך נוצרנו, אלה הם החיים, קצרה ידינו מלבנות חממה שתציל את בנינו מפני החיים עצמם, והם מצווים להתמודד עם הקשיים בכל כוחם. איני חושב שיש טעם להגדיר גבולות מה מותר ובאילו תנאים, אלה משתנים לפי כל אדם ומצב. העיקרון הקובע הוא שעל כל אחד לבחון את עצמו אם הוא מסוגל להתמודד עם כל השאלות היצריות ועוד יותר הרוחניות, בהן ייתקל בדרכו. ואם הוא מאמין ביכולתו יכול הוא להיות מן הרבים נכנסו בשלום ויצאו מזה בשלום. הדרך הטובה ביותר להגיע לכך היא לכוון את לבו לשמים. כל מי שהאמונה נר לרגליו, חיוו הם חיי שליחות. אל לו להיות אגוצנטרי ולעשות רק קריירה, להסתפק בבינוניות, בהישג ובתועלת האישית, עליו לזהות במקצועו שליחות ויעוד, לתרום ליישב את העולם ולהביא לו תיקון ברוחה של תורה.

בנינו הם אנשים בוגרים, הם אינם שליחים שלנו אלא הולכים בדרכם שלהם, אבל אנו יכולים לעזור להם להתמודד עם העולם הזר הזה.

1. צריך ליצור אוירה תומכת סביבם, עורף רוחני שיעמוד מאחריהם ויעודד אותם, שלא ירגישו דחויים.

2. צריך לסייע בידם בעת ההחלטה לאן ללכת, להכין אותם להתמודדות הרעיונית והרוחנית הקשה העומדת בפניהם, על ידי מעקב אישי ואולי גם קורס הכנה לקראת היציאה מן הישיבה.

3. רבותיהם וישיבת המוצא צריכים לשמור על קשר אישי מתמיד עמם ולהמשיך ללוותם ולענות על שאלותיהם וקשייהם הרוחניים, לכוונם לקשר עם תלמידי חכמים גדולים ופתוחים.

4. בתי מדרש לסטודנטים, בהם לא ימצאו רק שיעורים לדף יומי וכיוצא בן, אלא ימצאו חברים ליצירת אוונגרד, שמבקש למצוא בכל מקצוע נקודה של אורה, תורה ותרומה לחברה.

ה. עם כל זאת, אי אפשר להטיל רק על התלמידים את ההתמודדות הרוחנית הקריטית בה אנו עוסקים. זו משימה של הרבנים. הם צריכים לא להסתפק בליווי תלמידיהם. עליהם להתלוות אליהם למסע הגדול הזה. הכרה זו צריכה ללוות את כל לימוד התורה בישיבה ולהיות חלק מן העולם הרוחני שלנו. עלינו להתעניין ולהכיר את המציאות, ללמוד ולהתעדכן במה שנעשה בעולם האקדמי, חידושי, מהלכיו והתפתחותו הפילוסופית. אנו מצווים "הוי שקוד ללמוד תורה, ודע מה שתשיב לאפיקורוס" (אבות פ"ב מ"ד)! "אתה לומד דעות האומות לדעת איך תשיב עליהם" (פירוש הרמב"ם שם). אלה עשויים להפרות ולאתגר את מחשבת הרבנים, את סגנון הכתיבה ואת היצירה התורנית.

כל אחד מבינינו עומד במקצועו בחזית. האיום הגדול ביותר על המדינה אינו מן הארצות השכנות לנו אלא מן האוניברסיטה. האקדמיה על שלל מקצועותיה היא כור ההיתוך שבו מתהווים רבים מן התהליכים הקובעים את חיינו. שם גדל הציבור המשכיל והלומד, שם מתגבשות דרכו ומחשבותיו. בסופו של דבר ציבור זה יוביל את המדינה בעתיד, והרוח הנושבת באוניברסיטה מחלחלת אל כל זרועות המדינה. הפוסט מודרניזם, הפוסט ציונות, שלילת יהדותה של המדינה והפיכתה למדינת כל אזרחיה, כל אלה התפתחו בלימודי המקרא, ההיסטוריה, הסוציולוגיה והמשפט וכיוצא בהם.

פעם חשבנו שעלינו להתמודד עם האוניברסיטה העברית ועיוותיה הרוחניים. בינתיים צמחו אוניברסיטאות אחרות שתפסו את מקומן תוך עימות עם מורשתה של זו, והיא ירדה מגדולתה. עתה מתברר שאפשר רק להתגעגע אל מוריה הראשונים של האוניברסיטה, שהיו ציוניים ומחויבים מבחינה לאומית. הרוח החדשה לוקחת אותנו למחוזות אחרים לגמרי, וגרועים בהרבה. מי שרוצה להיאבק על קיומה של המדינה וצביונה, אינו יכול להתעלם מן התהליכים הרוחניים הללו ולהתכנס אל תוך בועה משל עצמו. עליו לצאת אל המציאות עם כל מכאוביה ולהילחם שם את מלחמת הקיום. זו אשליה שנוכל להתמודד עם דעות וכיוונים רוחניים כאלה בלי לדעת את שפתם ובלי לעמוד מולם במקום שבו הם נולדים. כאשר אנו נחשפים למכותיה באמצעות התקשורת, זה כבר שלב אחרון של פרסום ומודעות ציבורית, אך הבעיה כבר נוצרה קודם באקדמיה ושם צריכים אנחנו לקדם את פניה.

סוף דבר

למרות הניגוד המובנה בין התורה לאקדמיה אין אנו יכולים להתעלם מן האקדמיה ולוותר על הישגיה. אנו מצווים להכיר אותה ולהתמודד עם השאלות שהיא מעלה והעולם שהיא מעצבת. בנינו נמצאים ב"ה בכל מקום, ועלינו לעודד כל אחד לראות בדרכו תפקיד ויעוד א-להי. צריכים אנו להודות בענווה בקטנותנו, אבל לשאוף לרחבות אופק וגדלות רוח, אם נעשה זאת לשם שמים, נהיה ראויים להוציא יקר מזולל (עפ"י ירמיהו טו, יט), "והיה סחרה ואתננה קודש לה" (ישעיה כג, יח).